

BÓDY ZSOMBOR–CZÓCH GÁBOR–SONKOLY GÁBOR

Paradigmaváltás a francia társadalomtörténet-írásban

A közép- és kelet-európai politikai változások után a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales intézményes keretek közé kívánta helyezni a francia történészek, társadalomtudósok és régiókban tevékenykedő kollégáik között már korábban is meglévő kapcsolatokat, ezért – helyi intézmények közreműködésével – létrehozta a Műhelyek – franciául *Atelier*-k – láncolatát, melynek legkorábbi, ma is működő tagja a budapesti Francia–Magyar Társadalomtudományi Műhely. A budapesti *Atelier* minden évben egy-két, napjaink társadalomtörténeti kutatásait különösen érdeklő téma köré csoportosítja a posztgraduális diákok számára szervezett szemináriumait, és ehhez kapcsolódóan hív meg francia történészeket, szociológusokat, antropológusokat, hogy két-két előadásban ismertessék az adott téma vizsgálatának franciaországi eredményeit az interdiszciplinaritás, a különböző társadalom- és bölcsészettudományok közötti párbeszéd jegyében. Az idei tanév témája a mérés, mely óhatatlanul felvetette a kvantitatív megközelítések ismertetését és kritikáját.

1993 októberében konferenciát tartottak az École des Hautes Études en Sciences Sociales Történeti Kutatások Központjában, melynek során tizenhárom, egymástól igen eltérő témát és időszakot kutató történész ismertette eredményeit.¹ Nem egy adott szakterület vagy időszak fűzte össze tehát az előadásokat, ahogy azt a történet-szkonferenciánál megszoktuk, hanem a megközelítés módja, ezért kapta az itt testet öltő történetírási forma az *histoire en miettes*, a morzsákra foszlott történelem elnevezést. A konferencia megjelentetett anyagát *Bernard Lepetit* tanulmányai foglalják keretbe, s a tizenhárom szerző között megtaláljuk az e félévi második két meghívottat, *Maurizio Gribaudit* és *Jean-Yves Grenier*-t is.

Mitől más ez a történetírás? A második világháború utáni francia történetírásban az ötvenes évektől meghatározóvá vált az a labrousse-i elképzelés,² mely szerint a történelmi megismerés legproduktívabb formája az ún. szeriális folyamatok meghatározása és vizsgálata. A történeti korok gazdasága macro-ökonómiai mutatók alapján, a társadalom struktúrába foglalva jelent meg, a változást pedig főleg a bér- és árviszonyok leíró statisztikai elemzésével értelmezték. Az így alkotott módszertani modellek lehetővé tették egy egységes történeti tudás (*savoir*) meglétének feltételezését, ami terjedelmes összefoglaló művek megszületését segítette elő (Fernand Braudelnek a magyar olvasóközönség által is jól ismert művei jól példázzák ezt), amelyekben a társadalmat alkotó emberek statisztikai mutatókon keresztül jelentek meg a földrajzi térrel megegyezőnek tekintett történelmi tér és a braudel-i hármas, determinista történeti idő (hosszú időtartam, ciklikus hullámmás, rövid időszak) „foglyaként”. A történelmet így egy szakadatlanul előre haladó folyamatként értelmezték.

Ezzel szemben határozta meg kritikáját a Jacques Le Goff névvel fémjelzett „mozdulatlan történelem” szemlélet a hetvenes években,³ mely az „objektív”-nek mondott adatok helyett a „szubjektívnek” tartott adatokat állította a történeti elemzés középpontjába, a kvantitatív elemzés helyett divatba jött a „kvalitatív”, új kutatási témákra hívva fel a történészek figyelmét. Ennek szellemében a történelem eltávolodott korábbi „szövegségeitől”, a földrajztól, a közgazdaságtantól, a szociológiától, és az antropológiához hasonlóan egy átfogó elméleti vagy metodológiai alap helyett immár beérte a tárgyak (*objet*) katalógusával, hangsúlyozva a kultúra alapvető kategóriáinak kvázi mozdulatlanságát.

A hetvenes-nyolcvanas évek kutatásai a „kvalitatív” igézetében több irányban indultak meg hallgatólagosan elfogadva a „minden jó” elvét, ami azonban óhatatlanul a történészek közötti kapcsolatok meglazulásához, a közös gondolkodás jótékony szabályozó hatásának gyengüléséhez vezetett. Az oktatás és a kutatás szétválásától, sőt magának a francia történész-társadalomnak a széttöredezésétől tartva a nyolcvanas évek végétől megfigyelhető bizonyos nosztalgia az *Annales* fénykorát jellemző egység iránt, mely számos, a korábbi korszakot idéző munkát hívott életre, ugyanakkor annak termékeny kritikáját is adta.

Az új program két alapelve épül. Az első: a társadalomtudományok körében véget ért az általánosan meghatározó, adott esetben erőtlén imperatívuszok korszaka. A társadalom megismerése nem az által halad előre, ha egyetlen lehetséges megközelítési formára redukáljuk, hanem épp ellenkezőleg, utat kell nyitni a kommentárok sokaságának. A második: a történelem írott műfaj, tehát a történelmi érvelés több mind a valóság pusztá leképezésénél, mind egyszerű nyelvi megnyilvánulásnál. Mindemellett szem előtt kell tartani, hogy olvasható, érdeklődést felkeltő művekre van szükség.⁴

Ennek szellemében az új történetírás számára érdekes témák hierarchiája is megváltozik, előtérbe kerül az identitás és a társadalmon belüli kapcsolatok rendszere, s ezeknek nem csak jellegét, természetét vizsgálják, hanem azt is, ahogy a történelem szereplői (*acteur*) az adott helyzetben aktualizálják azokat. A kutatás során nem feltétlenül úgy vetődnek fel a kérdések, hogy az illető személy mely osztályba, rendbe, törzsbe, közegbe stb. tartozik, hanem hogyan identifikálja magát, s a társadalmi interakcióban kikkel és milyen megfontolások alapján cselekszik együtt, azaz a kutatás során tettenérhető pillanatokban a számára rendelkezésre álló konvenciócsomagok melyiket választja. Ezzel a megközelítéssel a kutató és a társadalmi szereplő azonos kompetenciát nyer. Ennek szellemében a kutató számára a tér nem pusztán az embereket keretbe záró földrajzi tér, hanem a szereplők élményein keresztül bontakozik ki hasonlóan az időhöz, mely nem más, mint az egyén jelene. A ténél és az időnél egyaránt a percepcióé, illetve hogy annak a történész által való értelmezésé a kulcsszerep.

A vendégelőadók saját szakmai önéletrajzuk egyes epizódjait ismertette mutatták be azt, hogyan módosították kutatási módszereiket az új elméleti megközelítés szellemében, illetve hogy annak elméletében mit tekintenek a legfontosabbnak.

Bernard Lepetit: A kvantitatív történetírás: két-három dolog, amit tudok róla; A történettudomány komolyan veszi-e a történelem szereplőit? (intellektuális önéletrajz)⁵

Az előadó munkásságát úgy a kvantitatív történetírás (elsősorban pályája korábbi szakasza, 1977–1985), mint a tudomány megújódását célzó erőfeszítések (a nyolcvanas évek végétől) alapvetően meghatározzák. Előadásaiban e két témakörrel vallott nézeteit összegezte.

Az újkori francia városokról írt könyvében⁶ a nyolcvanas évek közepén akkor fordult a kvantitatív eljárásokhoz, amikor azok már egyre kevésbé voltak „divatosak”. Saját tapasztalatai alapján előadásában a mellett érvelt, hogy célszerűbb a kvantifikáció teljes félredobása helyett (és ezzel lemondva a módszer valós eredményeiről is) átgondolni az eljárás gyenge pontjait, és megkísérelni annak új szempont szerinti felhasználását. A „tradicionális” kvantitatív történetírással szembeni legdöntőbb kritika annak episztemológiai korlátaival szemben fogalmazódott meg: a leíró statisztikai eljárásokkal ugyan ábrázolhatunk történelmi jelenségeket, de a leírásból nem tudunk továbblépni az interpretáció felé. A kvantitatív eljárásokat azonban felhasználhatjuk mérési eredményeink ellenőrzéséhez és azok értelmezéséhez is. Ez viszont olyan kutatói gyakorlatot kö-

vetel, amely a mérési eredmények többszemponútú vizsgálatára, különféle kvantitatív eljárások együttes kezelésére épül, és vállalja az átgondolt kísérletezést a történeti munkában.

Tegyük fel, arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon egy politikai eseménynek van-e hatása a gazdasági struktúrára. A látszólag egyszerű kérdés valójában igen komoly nehézségeket vet fel, hiszen arra irányul, hogy két különböző szférához tartozó elem között megragadjuk a lehetséges kapcsolatot. Nemcsak önmagában a politikum és a gazdasági tér eltéréséről van szó, hanem arról a különbségről is, miszerint az esemény – a braudeli időmodell szerint – a pillanat, a rövid időtartam, míg a struktúra a „*longue durée*”, a hosszú időtartam szintjén helyezkedik el.

Legyen az esemény a francia forradalom, a gazdasági tér struktúrája pedig annak egyik megjelenítője, a korabeli francia városrendszer. A kutatás három elemből épül fel: adatgyűjtés és mérés; ellenőrzés, az eredmények érvényességének és pontosságának vizsgálata; az eredmények értelmezése és a konklúzió.

Az adatgyűjtés a forradalom előtti (1780 körül), alatti (1793–94) és utáni (1806) időszakból ránk maradt statisztikákra és összeírásokra épül. A feladat a városrendszer esetleges átalakulásának mérése, amihez az eszközt a rank-size módszer biztosítja (az eljárás a városok hierarchiáját népességszámuk alapján vizsgálja).⁷ A mérés eredményeként azt látjuk, hogy a forradalomnak közvetlen dezurbanizációs hatása volt (vagyis a forradalmi évek alatt csökkent a városi lakosság száma), és fordulatot hozott a városrendszer további alakulásában. Míg a 18. század a nagy vidéki városok virágzásának az időszaka, a forradalmat követően ezek gyarapodása lelassul, a városi lakosság növekedése inkább a kisebb városok körére jellemző. A következő feladat az eredmény ellenőrzése, illetve meg kell néznünk, vajon átmeneti vagy tartós, tényleges hatásról beszélhetünk-e, hiszen az adott eljárással csak 25 éves intervallumban vizsgáltuk a struktúrát. Az eredmény próbája három módon lehetséges: a vizsgálat időhatárainak kitágításával; a vizsgálat körébe vont elemek, adatok bővítésével; illetve úgy, ha az adatokat egy másik technikai eszköz, módszer alkalmazásával is feldolgozzuk, és ezt az eredményt összevetjük az előzővel. A vizsgálat időhatárát ezért 1740-re és 1836-ra módosítottuk, az elemzett települések körét pedig 90-ről 200-ra növeltük, majd ellenőriztük, vajon a városok mérete és népességnövekedésük között valóban van-e kapcsolat (városokat lakosság számuk szerint csoportosítva, az egyes csoportokra jellemző növekedési mutatókat számba véve – varianciaanalízis). Az újabb vizsgálatok igazolták az első lépés eredményét. A francia forradalom mint politikai esemény tartós hatást gyakorolt a városok rendszerére mint a gazdasági struktúra egyik megjelenítőjére: a 18. századi folyamattól eltérően a francia városi lakosság az 1800-as évektől kezdve – a főváros mellett – tartósan a kisvárosok körére koncentrálódott.

Az utolsó lépés, az értelmezés feladatát az eredmény határozza meg. Az adott esetben egyfelől egy gyorsan végbemenő folyamatot (a francia forradalom hatására a városrendszer átrendeződése), másfelől ennek időbeli tartósságát kell magyaráznunk. Ehhez azonban újabb elméleti modellek, mérések és források alkalmazására van szükség. A korabeli politikai gazdaságtani szövegek alapján a kortársak vélekedéseit két csoportra oszthatjuk a városok fejlődésének okait illetően. Egy részük a mellett érvelt, hogy a városok gazdagsága földbirtokaik nagyságától és azok jövedelmezőségétől függ, mások szerint viszont az adott település prosperitása az ott koncentrálódó központi funkciók számából, jelentőségéből származik. E két korabeli elmélet ellenőrzését a forrásadottságok csak részlegesen teszik lehetővé. A vizsgálat után annyit lehetett megállapítani, hogy a francia forradalom által kialakított új közigazgatási beosztás következtében egyes városok adminisztratív helyzetében bekövetkezett változások közvetlenül nem, inkább közép és hosszú távon gyakoroltak hatást népességnövekedésükre.

Ezért újabb elmélethez kellett fordulnunk. Le Roy Ladurie elmélete szerint⁸ alapvetően két várostípust különíthetünk el a korszakban, az arisztokratikust (ahol a városi lakosság jelentős hányadát képezik a nemesek és gazdagok), ezek a nagyvárosok lennének, és a demokratikust (melyekben kevés nemes és gazdag jelenléte a jellemző), ezek a kisvárosok. Újabb forrástípust kellett bevonni a kutatásba, az adójegyzékeket és a választók listáit. A mérés ezúttal a nemesek és a gazdagok megoszlására irányult a tanulmányozott városállományon belül. Az eredmény kimutatta, hogy egyfelől a gazdagok egyben városlakók is, arányuk azonban a városi lakosság egészéhez képest nem függ a települések méretétől, szoros kapcsolatban áll viszont a városok legjellemzőbb fő funkcióival és tevékenységi körével: míg az ipari településeken alacsony a gazdagok aránya, igen magas a jelentősebb adminisztratív feladatkört ellátó városokban. A mérés újabb tudományos eredménnyel járt: a francia történetírás ugyanis eddig főleg azt elemezte, hogy kik húztak hasznot a forradalomból, most pedig arra kaptunk választ, hogy hol profitáltak belőle elsősorban: a forradalom által kialakított új közigazgatási egységek adminisztratív központjaiban.

Az ismertetett kutatói módszer szigorú logikával megállapított, egymásra épülő lépéseiben a mérési eljárások tehát a megismerési folyamat minden szakaszához szervesen illeszkednek. A kvantitatív módszerek így módon a szeriális-strukturalista szemlélet-től eltérő történetírásban is eredményesen használhatók.

A módszertani kérdések után a második előadásában Lepetit a történettudomány újabb törekvéseinek elméleti vonatkozásaival kapcsolatban fejtette ki gondolatait. Véleménye szerint az új utak keresésében a társadalomtörténet-írás vállalhat leginkább úttörő szerepet. Ehhez azonban három elvárásnak kell megfelelnie: egyrészt az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani a történelem szereplőire, illetve az egyéni társadalmi cselekvésre, és pragmatizmusra kell törekednie.

Induljunk ki Kant meghatározásából a humántudományok feladatát illetően.⁹ Míg az ember fiziológiai megismerése a természettudományok, addig az ember pragmatikus megismerése a humántudományok köréhez tartozik. A cselekedeteiben szabad ember pragmatikus megismerése Kant szerint arra irányul, hogy mit tesz, tehet, illetve kell, hogy tegyen önmagával. A társadalomtudományok tárgya ezért az emberi egyén, ahogy meghatározza, konstituálja és intézményesíti önmagát. Ennek a tételnek az elfogadásából következik, hogy a társadalomtudományoknak elsősorban az egyéni társadalmi cselekvésre és gyakorlatra, vagyis az ember pragmatikájára kell irányulniuk.

Megállapítható, hogy a szociológiával ellentétben a történelemtudományok a legutóbbi évekig elhanyagolták ezeket a tényezőket, így a címben felvetett kérdésre (komolyan veszi-e a történettudomány a történelem szereplőit?) az elmúlt évtizedek történetírását alapul véve nemmel válaszolhatunk.

A francia historiográfiában az ötvenes-hatvanas éveket Braudel és Labrousse neve fémjelzi, irányzatukat a makro-megközelítés dominanciája jellemezte, a kutatások fő tárgya a társadalmi és gazdasági struktúrák, a konjunktúrák elemzése volt. A legfontosabb megválaszolandó kérdések a fejlődés mikéntjének, ritmusának meghatározására irányultak, illetve arra, hogy kik, mely rétegek károsultak vagy húztak hasznot belőle. A társadalom elemzését, Durkheim nyomán, különbözőképpen aggregált adatok és ezek korrelációjának vizsgálata jelentette. Időfelfogása a történelmi idő és a folyamatok egyenes vonalú és determinált mozgását feltételezte. Ez a szemlélet nem hagyott helyet, illetve nem tulajdonított jelentőséget az egyéni cselekvésnek.

Az 1970 és 1985 közötti időszakot J. Le Goff és E. Le Roy Ladurie nevéhez köthetjük. A történettudomány, a fejlődés kérdéseit elhagyva, elsősorban azt vizsgálta, hogy a múlt emberei miképpen értelmezték a világot, illetve hogyan léteztek benne. Ez a kérdésfeltevés egyszerűen legitimizálta a történettudományt azon törekvése-

it, hogy az élet szinte minden aspektusát kutatási tárgyának, kompetenciájához tartozónak tekintse. A gazdaság helyett a legfőbb hivatkozási alap a kultúra lett. A kultúrát viszont döntően közösségi jellegében határozták meg. Az egyének életmódja, kultúrája a közösségen keresztül, mint a kollektív kultúra kifejeződése kapott jelentést. Az idősíkok közül a legnagyobb jelentőséget a leghosszabb időtartamnak tulajdonították, sőt, megjelent a mozdulatlan történelem koncepciója is. A világ reprezentációjának vizsgálata háttérbe szorította az egyéni társadalmi cselekvést és gyakorlatot, mivel a reprezentációk az elsőbbséget élvező hosszú időtartam szférájához tartoznak, ily módon meg is előzik a rövid idő szintjén elhelyezkedő cselekvést. E felfogás szerint az egyéni társadalmi gyakorlat és cselekvés általánosabb normákat követ, nem más, mint a különféle reprezentációk megnyilvánulási formája. A történelem szereplői ebben a szemléletmódban is másodrangúak.

A legújabb társadalomtörténeti kutatások a megelőzőekkel szemben, a kanti álláspont szellemében a cselekvő egyént igyekeznek a középpontba állítani, s ezzel valóban „komolyan venni a történelem szereplőit”. Álláspontjuk szerint így a társadalmi mechanizmusok mélyebb megértéséhez és „valószerűbb” ábrázolásához juthatnak. A következő példa jól megvilágítja nézeteiket: A francia forradalom után az iparban (is) rendezetlen állapotok uralkodtak. Hiányzott a fegyelem, semmibe vették a szerződéseket. A kialakult helyzet kezelésére új intézményeket állítottak fel, például azokat a tanácsokat (*conseil des prud'hommes*), melyekben a munkások képviselői és a tulajdonosok, vezetők foglaltak helyet, céljuk pedig a helyi konfliktusok kezelése volt. Az 1830-as években már számos ilyen tanács működött szerte az országban. A vitában álló feleknek személyesen kellett megjelenniük e tanácsok előtt. A vita lezárását jelentő egyezség kötelező érvénnyel bírt. Kezdetben tehát az egyedi esetben létrejött megállapodás konkrét problémák egyedi megoldását jelentette. Később azonban ezek fokozatosan normává, „törvénnyé” váltak, s az eseti megoldások mintául szolgáltak a további hasonló jellegű konfliktusok kezeléséhez. A példa igazolja az újabb szemlélet alaptételét, mely szerint az egyéni cselekedetek, társadalmi gyakorlatok alakítják az általánosabb normákat, melyek minden egyéni interakcióban egyben állandóan módosulhatnak is. A társadalomtörténeti kutatásnak a feladata ezek feltárása.

Maurizio Gribaudi: A 'mikro' és a 'makro', konfiguráció, léptékek; A társadalmi diszkontinuitásai. Egy konfiguracionális modell¹⁰

A mikro- és a makro-megközelítésről szóló hagyományos társadalomtörténeti vitában e két szembeállított fogalom a témák és léptékek különbségeit jelenti. A 'makro' hívei legalább egy régió – meghatározott változók szerinti strukturált – társadalmának folyamataival foglalkoznak. A mikrotörténelem művelői ezzel szemben egyes eseteket dolgoznak fel, történetük összes szereplőjét személyesen ismerhetik, ennek megfelelően inkább kvalitatív forrásokkal és módszerekkel dolgoznak, míg a tárgyakat makromegközelítésben elemző történészek szívesen használnak kvantitatív módszereket általánosabb kérdéseik megválaszolása során.

Gribaudi szerint ez a szembeállítás vakvágányra vitte a vitát. Az a különbség, amelynek mentén valóban két csoportra oszlanak a történeti munkák, sokkal inkább a történeti fejlődés, a társadalmi jelenségek eltérő oksági formalizációiban és egy ennek megfelelő eltérő bizonyítási, érvelési módban keresendő. A makro-megközelítésben – melyet Gribaudi Adeline Daumard-nak a maga paradigmájában klasszikusnak számító munkáján¹¹ mutat be – az oksági összefüggések mindig az általános, a modell szintjén fogalmazódnak meg, a további állításokat a szerzők innen vezetik le. Ezzel szemben a mikromegközelítésben – ezt az előadó egy a maga nemében szintén klasszikus mun-

kán, Giovanni Levi *Le Pouvoir au village* című könyvén szemlélteti¹² – az okság a szereplők interakcióinak dinamikus és nyitott rendszerében jelentkezik. A makro-megközelítés egyénen túli társadalmi tényezőivel szemben itt az individuum kerül a középpontba. Ennek következtében a 'mikro' kutatások kikerülnek a léptékeknek azt a csapdáját, amelybe a 'makro' szemléletű kutatások beleesnek, hiszen azoknak az általános társadalmi összefüggések szintjén felvázolt oksági viszonyokat le kell bontaniuk a társadalmi jelenségek alsóbb szintjeire is. Ez Daumard munkájában is bizonyos retorikai fordulatokkal és olyan statisztikai eljárásokkal történik, amelyek során egyes empirikus nominatív adatokat aggregálnak – az előre, a modellben felállított – kategóriákba, ezen keresztül próbálva meg harmóniát teremteni a megfigyelt esetek, tevékenységek szóródása és változatossága, illetve a történeti fejlődés globális menete között, amely utóbbinak feltételezése a kiindulópont és egyben a magyarázó tényező is. Daumard könyvében így lesz a 'csoportok numerikus növekedése', 'vagyonuk szerkezetének változása' a történeti folyamat motorja. Ezek olyan okok számára, amelyeket mint magyarázó tényezőket az egyének szintjén is meg kell jelenítenie. Ezek az elemzési kategóriák azonban maguk is jelenségek, azonos absztrakciós szinten, ismeretelméleti szempontból azonos státuszban helyezkednek el, mint maguk a vizsgált jelenségek, így semmit sem árulhatnak el róluk. A jelenségeknek a jelenségek szintjétől nem elrugaszkodó megértése megmeregíti a történeti fejlődés retrospektív vízióját. A történeti folyamat a történeti fejlődés általános összefüggéseinek terminusaiban jelenik meg. A történész munkájában így az egyes emberek tevékenységei és tevékenységeinek eredményei csak mint eredeti összefüggéseikből kiragadott jelenségek, s kizárólag a makrotársadalmi összefüggések szempontjából nyerik el jelentésüket; az egyes események a globális, individuumon túli meghatározó jelenségek közvetlen megjelenései. A társadalmi valóság alapvetően diszkontinuus így, eltérő szinteken, más-más léptékekben jelenik meg. Daumard például a politikai jelenségek globális fejlődéséből kiindulva keresi azok általános gazdasági, társadalmi meghatározóit, ezeket különböző társadalmi kategóriákra és intézményekre – melyeket autonóm létezőkként kezel – lebontva megismerés, majd ezekhez a kategóriákhoz példákat keres az egyes foglalkozásokban, hogy majd még tovább szűkítve a megfigyelés körét a családon keresztül az egyénhez jusson, akinek jellemzői aztán igazolják az összes megelőző szintről adott leírásokat. Mivel a kiválasztott individuumra vonatkozó kvalitatív források a makrotársadalmi összefüggéseket hordozó kvantitatív módszerekkel kezelt kategóriákra érvényes állításokat illusztrálják, az a kommunikációs lánc vagy tárgyi kontextus, amelybe eredetileg tartoztak, elvész.

A mikromegközelítés viszont nem küzd azzal a problémával, hogy az individuumok szintjén is magyarázó érvénnyel bíró megállapításokat dedukáljon a makrotársadalmi kategóriák szintjén ható okokból, mivel a társadalmi mechanizmusok itt eleve az egyének interakcióiban működnek. Ami e megközelítésben érdekes lesz, az az emberek intenciói, a múltra vonatkozó emlékei és a jövőt illető perspektívái. Ezzel lehetővé válik, hogy az egyes társadalmi magatartásokat, eseményeket ne a jelenség státuszában vizsgálják, hanem dekonstruálva őket, jelentésüket jelenük társadalmi eseményeinek, a szereplők lehetőségeinek, szándékainak konfigurációjában, vagyis az eredeti kontextusban rekonstruálják. A mikro-megközelítésben a történész munkája a dekonstrukció és a rekonstrukció váltakozását jelenti.

A társadalmi valóság az egyének interakcióiban konstruálódik. Ez azt eredményezi, hogy a bizonytalanság, a lehetőségek dimenziója lényegi elemévé válik a történeti folyamatok megértésének. Éppen az jelenti ebben a felfogásban a fejlődés motorját, hogy a mindenkoriban jelenben több különféle fejlődés lehetősége adott: az emberek a bizonytalanságot igyekeznek csökkenteni tevékenységeik, interakcióik során, ez a

technikai, társadalmi innovációk alapja. A történeti idő így nem lineáris, előre determinált folyamat, az egyénen túli intézmények pedig nem önálló létezők, mint a 'makro' szemlélet retrospektív megközelítésében. A 'mikro' a posteriori olvassa a történelmi folyamatot, amely minden pontján nyitott (ez nem jelenti azt, hogy bármi, ami már megtörtént, másként is történhetett volna), az intézményeket pedig a szereplők az egyes interakciókban újra és újra interpretálják, tehát fenntartják.

A 'mikro' szemléletben a kategória fogalma helyébe a kontinuum lép. Az eseményekre, tevékenységekre vonatkozó nominatív, tehát matematikai módszerekkel nem mérhető adatok kontinuumát nem szaggatják különböző tartományokra. A forrásoknak ez a tiszteletben tartása ugyanakkor azt eredményezi, hogy elvesztik evidenciájukat, eleve adott értelmüket, mivel jelentésük kontextuális elemzésben, a dekonstrukció és rekonstrukció játékanak eredményeként bontakozik ki. Ezen a ponton azonban – az előadó szerint – a legtöbb 'mikro' kutatás is a bizonyítás szintjeinek problémájába ütközik. A történésznek a kontextusfüggő jelenségek elemzésénél a jelenségek sokféleségének feltárására használt források és módszerek segítségével kell magát a kontextust is azonosítania, így a források foglya maradhat. Nehézze válik más munkákkal összehasonlítható eredmények kidolgozása. Lokális kutatások esetében, és ha többféle forrástípus adott, ez a probléma még elkerülhető, ahogyan az G. Levi munkájában is történik. Nagyobb méretarányokban azonban a kvalitatív kutatások túl bonyolulttá válnak, kevésbé meggyőző tipológiákkal igyekeznek megragadni a fejlődés meghatározó jelenségeit. A hiba Gribaudi szerint abban van, hogy egyrészt a 'mikro' kutatások is még mindig a nagy historiográfiai modellekhez kapcsolódnak – mégha cáfolni akarják is őket –, másrészt pedig a történészek ezen kutatások során gyakran megelégednek a társadalmi valóság saját diszkontinuitásáról. A vizsgált társadalmi tér, bármekkora léptékű is, sohasem tekinthető át a maga teljességében. A megfigyelt gyakorlatok és a lehetőségek teljes skáláját nem szabad összetéveszteni, nem minden egyén hagyott maga után a történész számára érzékelhető nyomot, sőt maguknak a történelem szereplőinek a számára sem volt az adott társadalmi tér összes viszonya átlátható.

A probléma megoldását az jelentheti, ha egy, a megfigyelhető összes diszkontinuus gyakorlat adataiból mint ilyenekből létrehozott repertóriumot elemzünk szigorúan kvalitatív módszerrel. Ezt az eljárásmodot Gribaudi saját kutatásának bemutatásával szemléltette.

Az elemzés tárgyát egy a Franciaországban 1801 és 1901 között lezajlott házasságkötésekből vett 46 000 esküvőt tartalmazó minta alkotta, amelyekből az anyakönyvvezetőnek megadott foglalkozási megnevezéseket tartalmazó korpuszt hozott létre. Az egyes megnevezéseket Gribaudi nem csoportosította nagyobb kategóriák szerint, még az 'irodában alkalmazott', 'irodai alkalmazott' típusú megnevezéseket sem vonta össze. Így megőrizte a foglalkozási szerkezet teljességét úgy, ahogyan az a forrásban fennmaradt. A kutatás kiindulótétele az volt, hogy a vőlegény és a vőlegény apja foglalkozása között a társadalmi térben bizonyos közelség létezik. A továbbiakban ennek a közelségnek, pontosabban az összes foglalkozásoknak a társadalmi térben egymáshoz mérten betöltött helyének meghatározása volt a cél. A foglalkozási megnevezéseket gráfokban rendezte el figyelemmel arra, hogy a kapcsolat reciprok-e, azaz, hogy egy foglalkozás egy másikkal csak az apa–fiú, illetve fiú–apa viszony irányában kapcsolódik össze, vagy fordítva is, tehát a mindkét irányú, megragadhatóan reciprok viszony is fennáll a két foglalkozás között. A negyed évszázadonként felrajzolt gráfok jól látható eltéréseket mutatnak, a foglalkozások közötti kapcsolatok eltérő sűrűsége világosan különböző szférákra osztja a gráfban ábrázolt teljes foglalkozási mezőt. Az egyes szférák középpontjában néhány eltérő megnevezés áll. A négy különböző gráf összehasonlítása nyomán kirajzolódik a francia társadalom múlt századi strukturálódá-

sának története. Ennek nyomán megállapítható, hogy egyrészt egymással párhuzamosan létezett több eltérő strukturáló tényező, eltérő kohéziós erők működtek; a szektorális szervező elvek (a közszféra esetében) épp úgy hatottak, mint például a vagyon vagy képzettség. Az is igazolódik, hogy a század első felének vezető csoportjai a század második felében meglepő mértékben marginalizálódtak.

E módszer az egész társadalmi struktúra szintjén tud állításokat tenni, noha ki zárólag kvalitatív módszerekkel dolgozik, ami nem a matematikai eszközök elutasítását jelenti, hanem a makro-megközelítés logikájának elvetését és a különböző társadalmi terekben érvényesülő eltérő logikák feltárását. A jelenségeket – ez esetben az apák és fiuk foglalkozási megnevezéseit – nem mással, csak a történelem egészének retrospektív menetében értelemmel bíró jelenségekkel magyarázza, tehát nem statisztikai makrokategoróriák történetévé alakítja, hanem eredeti teljes összefüggésrendszerét felderítve, abban helyezi el.

Jean-Yves Grenier: A gazdaságtörténet időmodelljei; Még mindig determinista-e a történetírás?¹³

Az új utak keresése a gazdaságtörténetnek mint diszciplínának a helyét és szerepét szintén új megvilágításba helyezte. Ennek megfelelően kérdések merültek fel a közgazdaságtannal való kapcsolatát illetően is. Hogyan működhet együtt két tudományág, melyek megközelítési módja és időfogalma alapvetően eltérő, hiszen míg a közgazdaságtan deduktív, addig a történettudomány inkább induktív módon működik. Ez az ellentét különösen a kereslet-kínálat törvény, illetve az ökonomiai időfogalom történeti alkalmazásakor jelenik meg. A labrousse-i ársorok például figyelmen kívül hagyják a piaci törvényeket, pedig az árak épp itt válnak értelmezhetővé, itt „kerülnek kontextusba”. Hasonló problémát vet fel a Kondratyev-ciklusok és más, a közgazdaságtanban elfogadott időmodellek történeti felhasználása, hiszen feltételezhetjük-e, hogy a modern közgazdaság fogalmaival leírhatók a hagyományos társadalmak, és vajon üdvöztető-e történeti szereplők racionalitását axiómaként kezelő fogalmak meghonosítása a történelemben? A történészek elfogadták az egzaktabbnak tartott közgazdaságtan modelljeit, és sokszor kellő megfontolás nélkül alkalmazták őket. Így a történelem ezeknek a modelleknek a tesztelésére szolgáló empirikus forrássá vált, és a gazdaságtörténet függésbe került a közgazdaságtantól. Ennek a viszonynak az átértékelése a nyolcvanas évek második felében indult meg az Egyesült Államokban.

A klasszikus közgazdaságtan addig általános érvényűnek tekintett fogalmaival kapcsolatban mind több kritikát fogalmaztak meg, ugyanakkor felismerték annak a gyakorlatnak a tarthatatlanságát is, mely szerint e fogalmakat a gazdasági elemzés során rákényszerítették egymástól jellegükben jelentősen eltérő gazdasági formákra. E helyett az amerikai közgazdászok megpróbálták a különböző nemzetgazdaságokra külön-külön érvényes modelleket alkalmazni. Ennek a törekvésnek az egyik megnyilvánulási formája a szabályozás elmélete (*théorie de la régulation*), mellyel az államnak a nemzetgazdaságban játszott szerepét vizsgálják az intézményesített formák (bérreguláció, pénzkibocsátás, stb.) alapján. Ez az elmélet azon a feltevésen alapszik, hogy egy nemzetgazdaságot csak az adott nemzet fejlődésén keresztül lehet megérteni, ezért a korábban általánosan elfogadott fogalmakat és módszereket mind térben, mind időben kontextualizálni kell.

Az amerikai neoinstitutionalizmus a hosszú időtartam (*longue durée*) alatt bekövetkező fejlődést a gazdasági tranzakciók vizsgálatával ragadta meg, ennek kulcsát pedig a társadalomnak a piacon keresztül való megismerésében látta. Ezzel a közgazdaságtanban megjelent egy történeti fogalom, melyen mást értettek a közgazdászok és a történészek, s mely magában a történetírásban is komoly viták tárgya volt.

A szabályozás elmélete különösen a harmadik világ országaiban vált népszerűvé. A hosszú időtartam nemzeti keretben való vizsgálata ugyanakkor felvetette az intézmények eredetének és változásainak problémáját, melyek éppen ezekben az országokban általában külső minták meghonosításával jöttek létre, és alakulásukra hatást gyakoroltak a gyarmattartó hatalmakkal való gazdasági és kulturális kapcsolatok.

A *longue durée* és a vele együttjáró *társadalmi struktúra* fogalmait még a bölcsőjüknek tekinthető francia történetírás is három, egymástól eltérő módon értelmezi. Braudel a hosszú időtartamot a földrajzi, technikai és kulturális kényszerítő erők időbeli kivetítésének tekintette, mely a történeti időhármasság egyik, a legnagyobb *léptékű* tagja volt. Labrousse-nál ezzel szemben a hosszú időtartam az a kellőképpen nyugalmas *időszak*, amely egy, a fejlődést vizsgáló gazdasági elemzés tárgya lehet. A mozdulatlan történelem történései számára ugyanakkor a *longue durée* nem más, mint a hagyományos társadalmakra jellemző *stabilitás*. Úgy tűnik, az utóbbi érvelés épp annak a korszaknak az elméleteivel áll szemben, melynek leírására szolgál, hiszen mind Ricardo, mind Malthus a történelmet fejlődések és válságok folyamataként írta le.

A mai francia történészeket ugyanakkor már egyre kevésbé érdekli a *longue durée* problémája, ami egyrészt a marxizmus elvetésével, másrészt a számszerű adatok legitimitásának megkérdőjelezéséből eredő episztemológiai válsággal magyarázható. Ez a válság manifesztálódott J.-Cl. Passeron 1992-es művében¹⁴, melyben a szerző kifejtette, hogy a szociológia és a történelem egy lényeges szempontból rokon jellegű, mivel egyik diszciplína sem vizsgálhat egy tényt kontextuson kívül. A gazdaságtörténet számára a kontextualizálás parancsa az adatok értelmezésének problémájaként jelenik meg, mivel a történész – a statisztikussal ellentétben – nem tekintheti csak magát a számadatot, s ezzel az értelmezés közben az abszolút relativizmus mezejére kerül. A gazdaságtörténeti viták immár relativisták és realisták két táborra között folynak, a táborokat megosztó kérdés pedig így hangzik: össze lehet-e hasonlítani két jelenséget az időben. Az előbbieket válasza tagadó, az utóbbiaké pedig igenlő.

Mint láttuk, a gazdaságtörténetben a nyolcvanas évekig egy merev időfogalom volt a meghatározó, mely főleg az idő statisztikai megjelenéséből eredt. Ezt a determinista időfogalmat s a vele együttjáró determinista történelemszemléletet főleg amerikai és francia példákön keresztül mutathatjuk be, de jelenléte megfigyelhető az angol, olasz és német történetírásban is. Ugyanakkor mindezen történeti iskolák szinte egyszerre, bár más-más szakterületen, álltak elő egy új, rugalmasabb történeti paradigma megalkotásának az igényével.

A francia történetírás sarkalatos pontja a francia forradalom értékelése. Korábban meghatározó volt a materialista értelmezés (Soboul, Labrousse), a forradalmak szabályszerű bekövetkezésének teóriája (Simiand), a gazdasági folyamatokból következő társadalmi változások hierarchikus rendjének elve, a hosszú időtartam logikája és az a meggyőződés, hogy a jelen közvetlenül megmagyarázható a múlt eseményeiből. Ezekkel az elvekkel szakított François Furet, amikor a francia forradalmat nem a gazdasági válságok elkerülhetetlen következményének tekintette, hanem a politikai közvélemény kialakulásával magyarázta.

Az angol történetírás hagyományos erőssége a tudománytörténet. Itt már a hetvenes évek végén (Collins) több olyan tanulmány született, mely a tudomány fejlődését nem lineáris vonalként értelmezte, és egyaránt figyelemmel fordult a tudományos kudarcok és sikerek felé. A tudományos kutatásokat kontextualizálni igyekeztek, figyelembe véve a polémiákat, a hagyomány szerepét, és elvetették a magyarázó tényezők előre megállapított hierarchiáját, mely előtérbe helyezte a későbbi korokban elfogadott tudományos eredményeket, míg az adott esetben évtizedekig ható, ám később megcáfolt elméleteket pusztán tudományos tévedésként értelmezte. Az újabb megközelítést

támasztották alá az ethnometodológiai kutatások is, melyek arra hívták fel a figyelmet, hogy a népi technika fejlődésénél sem tapasztaljuk minden esetben, hogy a legössze-
rűbb eszközöket használják, illetve fejlesztik tovább. Előtérbe került a különböző, többször egymásnak ellentmondó elméletek történetének és kölcsönhatásának vizsgálata.

Az olasz és a német történetírásban a mikrohistóriai megközelítés kérdőjelezte meg a determinista történelemfelfogás kategóriáit. Az egyének közötti kapcsolatok elemzésével új megvilágításba került a társadalmi osztály fogalma, sőt megkérdőjeleződött létjogosultsága is. Az egyének cselekedeteinek a leírása során pedig a bevett történeti időfelfogást vetették el.

Mindezek hatására egy új időfogalom jelenik meg a történetírásban, mely szerint a történelmi változás nem feltétlenül látható előre. Eközben a társadalomtudományok új nagy paradigmájának a születésénél is jelen vagyunk: A történeti kutatás visszatér a kérdéshez (*interrogation*), és ezzel valószínűleg változni fog a társadalom és a történelem viszonya is. A történeti kutatás jelentősége csökkenni fog, míg felértékelődik a kollektív emlékezés szerepe.

Jegyzetek

1. Les formes de l'expérience – Une autre histoire sociale. Sous la direction de Bernard Lepetit. Paris, 1995. (a továbbiakban: Les formes de l'expérience)
2. Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles. In: Atti del X Congresso internazionale di Scienze storiche. Roma, 1955.
3. Faire de l'histoire. Ed. J. Le Goff és P. Nora. Paris, 1974.; La nouvelle Histoire. Ed. J. Le Goff. Paris, 1978. Ennek első kritikai vizsgálata: „Histoire des sciences et mentalité”. Revue de Synthèse. 1983. július–december. 267–415.
4. Lepetit, Bernard: Histoire des pratiques, pratique de l'histoire. In: Les formes de l'expérience. 9–22.
5. A szerző 47 éves, történész, jelenleg a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) tanára, az Évolution de l'Humanité című sorozat szerkesztője. Az előadások 1995. október 9-én hangzottak el, eredeti címük: L'histoire quantitative: deux ou trois choses que je sais d'elle; L'histoire prend-elle les acteurs au sérieux? (autobiographie intellectuelle). Az első előadás részben az Histoire et Mesure 1989. IV. 3/4. 191–199. számában azonos címmel megjelent cikk gondolatmenetét követi.
6. Lepetit, B.: Les villes dans la France moderne (1740–1840). Paris, 1988.
7. A rank-size módszer rövid ismertetését és használatát a magyar városállomány vizsgálatára lásd: Granasztói Gy.: A dunai térség városodása (16–18. század). Demográfia, 1989. 3/4. 157–188. ill. Czoch-Szabó-Zsinka: Változások a magyar város és településrendszerben 1784–1910 között. Aetas, 1993. 4. 113–134.
8. Lásd: Histoire de la France urbaine. III. k. La ville classique. Ed.: E. Le Roy Ladurie. Paris, 1981.
9. Kant, I.: Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Königsberg, 1800.
10. Az előadó történész, jelenleg a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) tanára. Az előadások 1995. október 24-én hangzottak el, eredeti címük: „Micro” et „macro”, configuration, échelles; Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. A második előadás tartalma megtalálható M. Gribaudi: Les discontinuités du social. Un modèle configurationnel. In: Les formes de l'expérience. 187–225.

11. Daumard, Adline: Les Bourgeois de Paris au XIXe siècle. Paris, 1970.
12. Levi, Giovanni: Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du XVIIe siècle. Paris, 1989.
13. A szerző 38 éves történész. Jelenleg az Histoire et Mesure, valamint az Annales folyóiratok szerkesztője. Az előadások 1995. november 20-án hangzottak el, eredeti címük: Les modèles temporels de l'histoire économique; L'historiographie est-elle encore déterministe?
14. Passeron, J.-Cl.: Le Raisonnement sociologique. Paris, 1992.